

یادداشتی درباره عبارت "... کاغذ شرقی"

هنگامی که عبارت "... بر کاغذ شرقی" را خواندم شگفتی ام افزون شد. پیش از آنکه این کلمات را بخوانم گمان می کردم باهوشتر از اینها باشم. هیچ توضیحی درباره این موضوع و این قطعه کاغذ، داده نشده بود. من نمی توانستم آن را تصور کنم! در چند سالی که از کاغذهای دست نوشته های اسلامی یادداشت برداری کرده ام، دیگر با یاری این یادداشت ها گمان دارم که بتوانم هر گونه کاغذی را تصور کنم هر چند به سال ها پیش تعلق داشته است.

من یک مرمت گر کاغذ هستم و از سال های دانشجویی در مدرسه هنر و فنون کمبرول / Camberwell به حفاظت و مرمت کاغذهای دست نوشته های اسلامی علاقه داشتم. این نوشته نشانه علاقه من به ساخته زیبا و دیرپای آن صنعت گران اولیه است. نوشته ای که ازین پس می آید بر اساس یادداشت هایی است که از سال ۱۹۸۱م. تهیه کرده ام و در حدود ۱۳۰ تجربه می باشد که ۵۴ تجربه آن با استفاده دست نوشته های تاریخ دار انجام شده است. طرحی که من به کار می برم طرح یک صنعت گر کاغذ نیست. کار آنان گاه از آشپزخانه سر در می آورد تا از آزمایشگاه.

الف - توصیف دست نوشته

- سرگذشت، تاریخ، اندازه

ب - ویژگی های کاغذ

۱. ستبری کاغذ

۲. ویژگی های سطح کاغذ

- رنگ

- وضعیت سطح

- براق

- آستر خورده

۳. ویژگی های خمیر و رشته های مرئی

۴. ویژگی های ورق کاغذ

- رگه های موازی یا موجدار؟

- بافت کاغذ دیدنی است؟

۵. پراکندگی ته خط های افقی و عمودی

- تکمیل ته خط های عمودی

- تراکم و پراکندگی ته خط های عمودی

- جهت ته خط های عمودی

- چند ته خط افقی در ۱۰ یا ۲۰ میلی متر؟

- ته خط های افقی بتدبند یا یکسره؟

- تقارن ته خط های افقی

۶. سایه های شیاری

- وجود و جهت شان

۷. اندازه تقریبی کاغذ در زمان تولید

بایسته است تا بعضی از این ویژگی‌ها را شرح دهیم و توجه دهیم که چرا من آنها را متمایز از یکدیگر یافتیم.

(۱) ستبری کاغذ برای مقایسه دو کاغذ مثلاً کاغذ اوایل سده شانزدهم/دهم ساخت مصر و کاغذ اوایل همان سده ساخت ایران. ستبری کاغذ در یک دست نوشته و حتی بر یک برگ نیز ممکن است متفاوت باشد.

(۲) رنگ از مهم‌ترین ویژگی‌های سطح کاغذ است. توصیف من معمولاً ساده است: سفید، نخودی روشن یا تیره، کرم روشن یا قهوه‌ای. گهگاه کاغذهای متفاوتی ساخته می‌شد: به رنگی خاص، کاغذهای نخودی رنگ شده در مصر و سوریه دوره مملوکی یا کاغذهای نخودی بسیاری از قرآن‌های سده سیزدهم/نوزدهم عثمانی. کاغذهای سده پنجم/یازدهم تغییر زیادی در سطح خود ندارند. کاغذهای سده هفتم/سیزدهم هر چند ستبر و نرمند، ولی باز می‌توانند تغییرات سطح روشنی را به نمایش بگذارند. گزارش‌های زیادی از سنگ براق کننده [مهره] داریم، اما بندرت می‌توان اثری از آن بر کاغذ دید. به گزارش ملاکی بیت - اریه (نسخه‌شناسی عبری، اورشلیم، ۱۹۸۱م.) حضور آثار سنگ مهره، از ویژگی‌های کاغذهای شمال آفریقا است. کاغذهای اوایل سده دوازدهم/هجدهم و سیزدهم/نوزدهم عثمانی لایه‌ای از لعاب بر روی کاغذ را نشان می‌دهد.

(۳) من در گزارش خود نشان می‌دهم که دیدن کاغذ در نور می‌تواند آن را به معمولی و ناهمگون درجه‌بندی کند. درجه ناهمگون می‌تواند توده‌های درهم تنیده و شاید با رشته‌های قابل شناسایی و حتی تکه‌هایی از پارچه در آن باشد. کاغذهای ناهمگون تا اواخر سده یازدهم/هفدهم در خاورمیانه یافته می‌شدند. شاید پس از آن راهی مانند آسیاب کردن یافته بودند تا وجود پارچه در کاغذ را کاهش دهند. کاغذهای اولیه بسیار ناهمگون بودند، اما پس از سده‌های ۵ و ۶ هجری/۱۱-۱۲ م. رو به بهبود گذاشت. به گمان من پس از سده هشتم/چهاردهم کاغذ سازان ایرانی روش‌هایی در تولید کاغذ یکدست‌تر به کار برده‌اند.

(۴) دنیای غرب می‌پندارد که کاغذ ریزبافت نخست در سده دوازدهم/هجدهم ساخته شده است. آزمایش بر روی کاغذهای مجموعه تایلور - ششتر Taylor - Schechter نشان از کاغذهای فاطمی و ایوبی ریزبافت دارد. البته گاهگاه یافته شدن رشته‌های نازک کوبیده شده (نک: شماره ۳) می‌تواند شبهه‌ای به وجود بیاورد. اما زمانی که کاغذ آب بخورد یا پوسته پوسته شود معلوم می‌شود ریزبافت نیست. غیرطبیعی نیست اگر گهگاه ته خط‌های عمودی کوتاهی را بر روی بعضی انواع کاغذ ریزبافت بباییم. تا سده نهم/سیزدهم کاغذ ریزبافت در بیشتر نقاط خاورمیانه یافته می‌شد و از آن پس در امپراتوری عثمانی از کاغذهای ریزبافت اروپایی برای تهیه دست‌نوشته استفاده می‌شد.

(۵) با بررسی ته خط‌های افقی و عمودی به آگاهی‌های ارزشمندی دست می‌یابیم. در کاغذهای اولیه گهگاه ته خط‌های عمودی دیده می‌شود. طول بین ته خط‌های عمودی برای درک ریشه شرقی یا غربی کاغذهای نوشته‌ها مهم است. ته خط عمودی موازی عرض کاغذ است و ترتیب ته خط عمودی نشان می‌دهد که آیا دست‌نوشته به صورت دو برگگی/Folio، چهار برگگی/Quarto، هشت برگگی/Octavo یا چیز دیگری است که از کتاب‌شناسی غربی به کار گرفته می‌شود. اگر ته خط عمودی بر ته خط افقی قابل دیدن نباشد باید دریابیم که آیا ته خط‌های افقی عرضی هستند یا طولی.

ته نقش برای طبقه‌بندی کاغذهای سوری و مصری به کار می‌رود که عبارت است از دسته‌های دو تا دو تا، سه تا سه تا، چهار تا چهار تا ته خط‌های عمودی. بیت اریه برای این طبقه‌بندی محدودیت‌هایی قائل است زیرا منابع اطلاعات او فقط دست‌نوشته‌های عبری است.

شمارش ته خط‌های افقی کاغذهای شرقی سخت است. راه مطمئن آن است که اندازه ۲۰ ته خط افقی را بگیریم و البته به تجربه می‌دانم که دیدن ۲۰ ته خط افقی بسیار سخت است. بایسته است که این اندازه را به سانتیمتر حساب کنیم.

از ته خط های افقی دو دسته آگاهی به دست می آوریم و آن اینکه آیا طبق کاغذ بندبند یافته شده یا نخی؟ دوم اینکه بین ته خط های افقی و عمودی چه رابطه ای وجود دارد؟ آیا بافت قوی است یا ضعیف؟ آیا ته خطوط افقی و عمودی راست گوشه اند یا غیر راست گوشه؟ کاغذهای هندی همانند بعضی کاغذهای اولیه اسپانیایی به شدت بافت ضعیفی دارند. به نظر می رسد سستی بافت کاغذ دلیل جغرافیایی نداشته باشد، بلکه فقط برای ارزاتر در آمدن کاغذ است.

۶) شیارها مربوط به حصیری است که ورق کاغذ برای آب گیری بر آن پهن می شود. در نتیجه نوارهایی از بخش ها، پرچگالی ایجاد می شود که شبیه سایه است. اگر یک برگ کاغذ اروپایی سده دوازدهم/هجدهم یا پیش از آن را بیازماییم، سایه های شیاری را موازی ته خط های عمودی می یابیم و علت این است که حصیر و قالب آن همیشه با هم بودند.

اما دو بخش یک قالب شرقی با هم نبودند و وقتی برگ کاغذ تهیه می شد با یکدیگر جابه جا می گشتند. لذا دلیلی برای ایجاد ته خط عمودی (اگر باشد) و سایه های شیاری وجود نداشت. سایه های شیاری را معمولاً در دست نوشته های ایرانی سده هشتم/چهاردهم یا دست نوشته های عربی سده دهم/شانزدهم می توان یافت. ظهور این سایه ها هنگام ظهور کاغذ ریز یافت است. این سایه ها موازی ته خط های عمودی است و نشان از بخش های آماده سازی کاغذ دارد.

۷) تخمین اندازه کاغذ شرقی، کار یک عمر است! یادداشت های من سه اندازه متفاوت را نشان می دهد:

۱) دست نوشته ای فاطمی به تاریخ حدود ۴۸۷ هـ. / ۱۰۹۴ م. اندازه ۳۵۰×۵۷۰ م.م. رنگ نخودی، سطح غیر براق، خمیر متراکم با زواید بسیار. کاغذ خطدار با ته خط های عمودی با فاصله ۶۰ م.م و ته خط های عمودی عرضی. اندازه یک برگگی. ته خط های افقی مرنی مجزا ۵ س.م. اندازه تخمینی ۷۰۰×۵۷۰ م.م.

۲) دست نوشته مملوکی سده هشتم/چهاردهم اندازه ۳۴۰×۴۴۵ م.م. متوسط ضخامت کاغذ $۰/۱۸$ م.م. رنگ کرم تیره. سطح براق شده. خمیر یکدست. ته خط های افقی دو تا دو تا یا سه تا سه تا، فاصله دوتایی ۲۸ م.م. مجموعه ۵۲ م.م. ته خط عمودی عرضی. یک برگگی. ته خط های افقی مرنی مجزا با سختی متوسط $۶-۷$ سانتی متر. سایه های شیاری ۷۵ م.م. هر بخش. اندازه تخمینی ۷۹۰×۴۵۵ م.م.

۳) دست نوشته مکتوب در تبریز در سال ۷۱۳ هـ. / ۱۳۱۳ م. اندازه ۳۰۰×۴۳۵ م.م. متوسط ضخامت کاغذ $۰/۱۹$ م.م. رنگ کرم تیره. سطح صاف اما نه چندان براق، خمیر بطور معمول متراکم. کاغذ ریز بافت با سایه های شیاری ۷۲ م.م هر بخش. خطوط عمودی. یک برگگی تا شده. اندازه تخمینی برگ کاغذ ۶۰۰×۴۳۵ م.م. که برای سرلوحه های به ۷۲۰×۵۰۰ م.م. افزایش یافته اند.

* * *

امیدوارم این گزارش برای توصیف کاغذ، یاریگر و تشویق کننده دیگران باشد تا با یاری یکدیگر انبوهی از اطلاعات مفید را برای همه کسانی که شیفته زیبایی و دوام آنچه "کاغذ شرقی" نامیده می شود فراهم آوریم.*

دان بکر

مترجم: محسن جعفری مذهب

* مشخصات مقاله چنین است:

Don Baker, 'A note on the expression '... a manuscript on Oriental paper', in *Manuscripts of the Middle East*, vol. 4(1989), pp. 67-69.